

† ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆ

Անցեալ փետրուարի 21-ին, երկարատև ծանր հիւանդութիւնից յետոյ, Թիֆլիսում վախճանուեց յայտնի հնագէտ Ալէքսանդր Երիցեանը: Կովկասագիտութիւնը և մասնաւորապէս հայագիտութիւնը այդ մահով զրկուեց մի շատ բեղմնաւոր և անխոնջ աշխատաւորից, որ, չը նայած իր ծեր հասակին (մեռաւ 60 տարեկան), օր ու գիշեր նուիրուած էր իր գործին: Ամբողջութեամբ իր սենեակում, իր ձեռքով ժողոված գրքերի և պատմական յիշատակարանների հարուստ հաւաքածոյի մէջ, նա անդադար քրքրում էր, ուսումնասիրում էր: Մահը վրայ հասաւ հէնց այդ մանրակրկիտ տքնութիւնների մէջ, հեռացրեց նրան այն պարապմունքներից, որոնք մի քանի տասնեակ տարիներ նրա կեանքի միակեարութիւնն են կազմել:

Ալէքսանդր Երիցեանը ինքնուր աշխատաւորի մի շատ հետաքրքրական օրայ էր: Կանոնաւոր, մեծ կրթութիւն նա չէ ստացել: Սեղլ է Ներսիսեան դպրոցում, ուր մնացել է մի քանի ամիս, ապա մտել է Թիֆլիսի գիմնազիան, բայց այնտեղ էլ չէ վերջացրել ուսումը: Կիսատ թողնելով կրթութիւնը, նա մտել է պետական ծառայութեան մէջ, որից հրաժարուել է միայն ութսունական թուականների կէտում:

Սակայն նրա մէջ շատ վաղուց է զարթել սէր դէպի հայրենի գրականութիւնը: Այն ժամանակ նա դեռ գիմնազիայի աշակերտ էր: Մի ժամանակ էր դա, երբ մեղանում նոր-նոր էր զարթնում ազգային գիտակցութիւնը: Բնական է որ շարժումը ամենից առաջ և ամենից շատ ոգևորէր երիտասարդ ոյժերը: Գործելու ձգտումը թափանցում է և գիմնազիստների աշխարհը: Այդտեղ գտնուում են պատանիներ, որոնք զգում են թէ պարտաւոր են պատրաստուել՝ իրանց ժողովրդին ծառայելու համար: Կազմուում է մի փոքրիկ խումբ, որ սկսում է եռանդով պարապել հայերէնի ընթերցանութեամբ, դասեր է տալիս, մասնակցում է հայերէն ներկայացումներին: Գրականութիւնն էլ

գրաւում է այդ պատանիներին և նրանք, չը նայած որ դեռ պատրաստութիւն չունէին, սկսում են գրել «Մեղուի», ապա և «Կոռնիկ» մէջ և նոյն իսկ սեփական հրատարակութիւնների միջոցն են յղանում: 1860 թուականին Թիֆլիսում ապւում և լոյս է տեսնում մի փոքրիկ տետրակ հետեւեալ վերնագրով. «Բարոյական պատմութիւնք երեխայից համար. աշխատասիրութիւն հայ աշակերտաց գիմնազիային Թիֆլիզոյ, նուիրեալ այժմեան հայկազուն մանկանց. Տետրակ Ա.»: 1

Աշակերտական խակ ու միամիտ գրուածքների մի ժողովածու է դա, որ սկսւում է «Առ հայկազուն մանկունս» անունով մի ոտանաւորով և որի տակ գրուած է, ըի բերանոյ Գէորգայ Տ. Աղէքսանդրեանց, Գէորգայ Բաբեան, Սմբատայ Կարինեան, Աղէքսանդրի Երիցեան, Միքայէլի Քոչարեան, Զաքարեայի Գրիգորեան, Սարգսի Եղիզարեան և Գէորգայ Ներսիսեան: Սա էր ահա այդ գիմնազիստների գրական-կրթական ընկերակցութեան կազմը: Երիցեանին այդ ժողովածուի մէջ պատկանում է մի երեխայական գրուածք «Բարի խորհուրդներ» անունով:

Այս խմբից, դպրոցից դուրս գալուց յետոյ, գրական աշխատաւորներ հանդիսացան երկուսը—Գէորգ Տէր-Աղէքսանդրեան և Աղէքսանդր Երիցեան: Երկուսն էլ շարունակեցին աշխատել գրականութեան մէջ, դեռ չունենալով մի յայտնի մասնաճիւղ: Երիցեանին էլ գրաւում է այն ժամանակուայ ընդհանուր ոգեսրութիւնը թատրոնով և նա մինչև իսկ 1866 թուին գրում է «Արուսեակ Լօռքի» անունով մի պիէս:

1866-ին Գէորգ Տէր-Աղէքսանդրեանը սկսում է հրատարակել «Վաճառական» անունով շաբաթաթերթը կամ «Թիֆլիսի առևտրական գազէթը»: Թէև խմբագիր-հրատարակիչը նա է, բայց թերթի գլխաւոր և կարելի է ասել՝ միակ աշխատակիցը Աղէքսանդր Երիցեանն է, որի յօդուածներով էլ լցւում է այդ փոփոխ ու փոքրիկ լրագիրը: Այստեղ արդէն Երիցեանը հանդէս է գալիս իբրև հազար փէշակի տէր մարդ: Ամեն ինչ նա է գրում. և՛ առաջնորդողներ առևտրի, անտեսութեան մասին, և՛ գրական քննադատութիւններ, և՛ բժշկական յօդուածներ, և՛ պատկերներ Թիֆլիսի կեանքիդ:

«Վաճառականը», ինչպէս ցոյց է տալիս և անունը, հրատարակւում էր գլխաւորապէս առևտրական հայերի համար. այդ պատճառով նա ընտրել էր մի խառնափնտոր լեզու, որ կարող էր հասկանալի լինել վաճառականներին *): Առհասարակ այդ

*) Ահա մի նմուշ այդ լեզուից: «Գոտուղարսովեննի Իմուշեստով Դեպարտամենտումը նշանակած է էս մարտի 20-ին Քէլաի ուեղի 0թի»

«Թիֆլիսի առեւտրական դաղէթը» մի շատ խեղճ բան էր և գրական երեւոյթ չէր կազմում Բայց արդարութիւնը պահանջում է խոստովանել որ «Վաճառականը» աւելի համապատասխանում էր մի լրագրի կոչմանը, քան, օրինակ, «Մեղուն»։ Նա քննում էր կենսայի գործնական պահանջները, տնտեսական պայմանները, արժարժուած էր արհեստների, վաճառքների արտահանութեան, հաղորդակցութեան ճանապարհների հարցերը,—մի բան, որ չէր երևում ոչ «Մեղունի» և ոչ իսկ «Հայկական Աշխարհի» մէջ, թէեւ սրանց խմբագիրները բարձր ուսում ստացած մարդիկ էին և հէնց այդ պատճառով էլ վերելից, արհամարհանքով էին նայում «Վաճառականի» խմբագիրներին։

«Թիֆլիսի առեւտրական դաղէթը» հազիւ երկու տարուայ կենսք ունեցաւ Յիշենք և այն, որ նոյն Տէր-Աղէքսանդրեանցի հետ միասին Երեցեանը կազմեց և «Հիթերցարան» անունով դասագիրքը, որ մի ժամանակ շատ տարածուած էր մեր դպրոցներում և արժանացաւ երեք տպագրութեան։

Բայց Երեցեանը շատ երկար ժամանակ չը մնաց ամեն ինչի մասին գրողի դիրքում։ Նա մտնում է Կովկասի Հնագիտական Յանձնաժողովի մէջ, որի նախագահն էր Աղօլֆ Բերժէ և այդտեղ գտնում է իր իսկական կոչման համապատասխանող պարապմունքներ. սկսում է ուսումնասիրել հնութիւնները, զըլխաւորապէս, ի հարկէ, հայկական աղբիւրներից։ 1870-ական թուականների սկզբում նա արդէն այնքան հմտութիւն էր ձեռք բերել, որ սկսում է տպագրել հնագիտական մանր մունր ուսումնասիրութիւններ ուսներէն լեզուով։ Այսպէս, 1871-ին հրատարակուած «Сборникъ Свѣдѣній о Кавказѣ» ժողածուի մէջ տպւում է նրա աշխատութիւնը «Հին Անդրկովկասի առեւտրական ճանապարհների պատմական տեսութիւն» յօդուածը, որ յոյց է տալիս թէ Երեցեանը որքան մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններ կարող է կատարել։

Հնագիտական հետազոտութիւններ Երեցեանը միայն գրքերի մէջ չէր կատարում։ 1871 թուին նա Կովկասեան Փոխարքայ Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլաեւիչի բարեհաճութեամբ ստանալով զանձարանից 400 ռուբլի նպաստ, զնաց Լոռու հնութիւնները տեղն ու տեղը ուսումնասիրելու համար։ Այդպիսի ճանապարհորդութիւններ նա կատարեց և յետոյ, զանազան ժամանակներում։ 1872 թուականից նա սկսեց հրատարակել Թիֆլիսում յատկապէս Կովկասեան հնագիտութեան նուիրուած մի ամսագիր ուսներէն լեզուով, որի անունն էր «Кавказская Ста-

և Իորիսի անունով գեղերի մէջը գտն է երկու եկեղեցու բաղի իջարով տալու տօղը։

РѢША) Այդ պարբերական հրատարակութիւնն էլ երկար կեանք չունեցաւ (հրատարակուեց ընդամենը 8 համար)։ Երիցեանը նրա մէջ զետեղեց բազմաթիւ մանր հետաքրքրական ուսումնասիրութիւններ։ Մենք չենք կարող այստեղ մի առ մի թուել այդ աշխատութիւնները։ Սեփական օրգանի դադարելուց յետոյ Երիցեանը սկսեց զետեղել իր հնագիտական գրուածքները տեղական ուսումնասիրականութիւններին, գլխաւորապէս «Кавказ» լրագրի մէջ։ Բաւական է թերթի այդ լրագրի համարները 70-ական թուականներին, որպէս զի իմանանք թէ որքան զարմանալի բեղմնաւոր գրիչ ունէր Երիցեանը և որպիսի բազմակողմանի, հետաքրքրական նիւթեր էր նա ընտրում իր ուսումնասիրութիւններին համար։

1876 թուին Թիֆլիսում սկսում է հրատարակուել «Форт» եռամսեայ հանդէսը (յետոյ ամսագիր)։ Երիցեանը դառնում է նրա ամենաանուանդուն աշխատակիցներից մէկը և տպագրում է այդտեղ բազմաթիւ հետաքրքրական գրուածքներ։

1877—1878 թուականների ուսումնական տարւոյն պատերազմի ժամանակ Երիցեանը նշանակուեց առանձին յանձնարարութիւնների պաշտօնեայ զօրքերի գլխաւոր հրամանատարի մօտ։ Այդ պաշտօնավարութիւնն էլ նրան հետաքրքրական աշխատութիւնների նիւթեր տուեց։ 1878-ին, Էրզրումը գրաւելուց յետոյ, ուսաները իրանց վարչութիւնը մտցրին Էրզրումի նահանգի մի նշանաւոր մասի մէջ։ Գաւառագետներին յանձնարարուած էր ազգաբնակչութեան ցուցակը կազմել։ Այդ ցուցակները յանձնուեցան Երիցեանին մշակելու և կարգի բերելու համար։ Երիցեանը դիմեց ձեռքի տակ եղած բոլոր գրաւոր աղբիւրներին, և այդ բոլորից կազմեց մի վերին աստիճանի հետաքրքրական մանրամասն ուսումնասիրութիւն ուսներէն լեզուով, որ տպուած է Աշխարհագրական Ընկերութեան «Записки» անունով պարբերականի մէջ (1888, т. VIII, № 1)։ Բերելով գաւառական վարչութիւնների կազմած ցուցակները, նա աւելացրել է իրանից բազմաթիւ ծանօթութիւններ։ Բացի դրանից, առանձին յաւելումով մէջ նա դրել է Էրզրումի վիլայէթի այն մասերի նկարագրութիւնը, որոնք ուսաց տիրապետութեան տակ չէին գտնւում, ինչպէս նաև այն մասերի, որոնք մինչև 1872 թ. այդ վիլայէթին էին պատկանում, բայց յետոյ անցան միւս, նոր կազմած վիլայէթներին։ Այդպիսով ստացւում է համարեա ամբողջ Թիւրքաց Հայաստանի նկարագրութիւնը։ Առհասարակ, Երիցեանը շատ բան է արել Թիւրքահայերի պատմութիւնը մեզ ծանօթացնելու համար։ Առաջին անգամ նա էր, որ լոյս սփռեց XVIII դարի հայոց պատմութեան մի քանի մուկ կէտերի վրայ։

Ութսունական թուականներին Երիցեանը շարունակեց իր բեղմնաւոր գործունէութիւնը, աշխատակցելով տեղական ուսուրդգիրներին: Իսկ հայերէն գրում էր «Արձագանք» շաբաթաթերթում (յետոյ լրագիր): Այդ ժամանակ նա գրեց «Վենետիկի Միթարեանք» հետազոտութիւնը, որ լոյս տեսաւ և առանձին գրքով: 1886-ին նա թողնում է պետական ծառայութիւնը և նուիրւում է գրական աշխատութիւններին: Այդ աշխատութիւնները ցրուած են զանազան պարբերական հրատարակութիւնների մէջ: Իննսնական թուականներին նա հրատարակեց երկու մեծ հատոր՝ «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դարում» վերնագրով, ինչպէս նաև «Պատմութիւն Ներսիսեան Դպրոցի», առաջին հատորը—Վերջին տարիները նա պատրաստում էր տպագրութեան համար Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղւութեանի Յիշատակարանը, պատմական թանկագին դօկումենտների մի մեծ ժողովածու, բաղկացած երեք ահագին հատորներից: Սակայն մահը թոյլ չը տուէր նրան վերջացնել այդ գործը:

Ինչպէս քանի անգամ կրկնեցինք, Երիցեանի աշխատութիւնները շատ բազմաթիւ են: Գնահատել դրանց նշանակութիւնը շատ դժուար է այն պատճառով, որ այդ աշխատութիւնները ցիր ու ցան են զանազան հրատարակութիւնների մէջ, որոնց մի մասը հաղուագիւտ է: Սակայն մեղանշած չենք լինի ճշմարտութեան դէմ, եթէ ասենք որ Երիցեանը իր անխնայ աշխատութիւններով աւելի նիւթեր է պատրաստել պատմութեան համար, քան պատմութիւն է տուել: Իսկական պատմագրութեան համար այնքան անհրաժեշտ լայն հայեացքները, քննադատական կարողութիւնը շատ չենք տեսնում այդ աշխատութիւնների մէջ: Երիցեանը կարողացել է մեղուի պէս նիւթեր ժողովել բազմաթիւ աղբիւրներից, դասաւորել դրանց, նա շատ դէպքերում հեշտացրել է ապագայ պատմաբանի գործը: Մանրամասնութիւնները մշակելու, փաստերով լուսաբանելու մէջ նա շատ ճարտար է, բայց մի մեծ շէնք կառուցանելու համար, մի ներդաշնակ ամբողջութիւն ստեղծելու համար չունէր պատրաստութիւն: Թէ ինչքան վատ էր ըմբռնում նա պատմական երեւոյթները, այդ ցոյց տուեց նրա գրուածքը Ստեփանոս Նազարեանի մասին: Այնտեղ, ուր հարկաւոր էր մասնաւոր պակասութիւնները ցոյց տալ, Երիցեանը ցոյց տուեց և՛ հմտութիւն, և՛ լուստեղեակութիւն: Բայց ցաւը հէնց այն է, որ այդ մասնաւոր պակասութիւններով էլ նա դատեց ամբողջ երևոյթի մասին, ուստի և ուսուսհայերի մտաւոր վերածնութեան գործին այնքան մեծ ծառայութիւն մատուցած Նազարեանցի նշանակութիւնը նա

հաւասարացրեց զերօրի Աւելացրէք դրա վրայ և հեղինակի պահպանողական իղէախները, և դուք կը տեսնէք, թէ ինչ պակասութիւններ կային Երեցեանի զարմանալի աշխատասիրութեան մէջ, նրա գրած պատմութիւնները (խօսքը ընդարձակների մասին է) ներկայցնում են կցկտուր ժամանակագրութիւններ. պակասում էր ընդհանուր ղեկավարող սկզբունք, լուսաբանութիւն, ամբողջացում. Առանձին-առանձին մասերը մշակուած են. բայց դրանցից չէ կազմուած ամբողջութիւն:

Ձեռնյառ այս պակասութիւններին, Ալէքսանդր Երեցեանի երկարատև գործունէութիւնը մի շատ պատկառելի ծառայութիւն է մատուցած մեր աղքատիկ պատմագրական գրականութեան: Իր ընտրած մասնաճիւղի մէջ Երեցեանը ուղղակի անփոխարինելի էր: Միայն անհուն սէրը, որ ունէր նա դէպի գործը, կարողութիւն տուեց նրան անել այն ամենը, ինչ արել է: Իսկ այդ արածի արժէքը հասկանալու համար պէտք է երևակայէք մեր երկրի պէս մի տեղ, ուր չը կան հարուստ գրադարաններ և թանգարաններ, ուր պատմական նշանակութիւն ունեցող թղթերը և ձեռագրերը դրուած են մասնաւոր մարդկանց տներում կամ այս և այն հիմնարկութեան արխիւներում: Երեցեանի ամենամեծ երախտիքն այն է, որ երկար տարիների ընթացքում նա հաւաքել է պատմական նիւթեր, իրանից յետոյ նա թողնում է մի մեծ ժառանգութիւն, բաղկացած գրքերից և թղթերից: Ի՞նչ պէտք է դառնայ այդ հարուստ ժողովածուն — չը գիտենք: Գիտենք միայն որ այդ ժողովածուն դեռ շատ ու շատ հետաքրքրական գործեր և հանգամանքներ կարող է լուսաբանել մեր մօտիկ անցեալից:

Եւ շատ ցանկալի կը լինէր, որ Երեցեանի դառն աշխատութիւններով հաւաքած այդ նշխարները ցեցի կերակուր չը դառնային կամ կողպէքների տակ չը փակուէին: Լսում ենք որ տեղական հարուստներից մէկը կամենում է գնել Երեցեանի ամբողջ գրադարանը և պահել այնպէս, որ նրանից օգտուէին ցանկացողները: Տեսնենք որքան ճիշտ կը լինի այդ լուրը: Ծանկալի կը լինէր նոյնպէս որ կազմուէր Երեցեանի տպած թէ անտիպ մնացած աշխատութիւնների լիակատար ցուցակը, իսկ կարևորները հրատարակուէին առանձին գրքերով:

Այսպէս կարելի էր յարգել երախտաւոր ծերունու յիշատակը: